

Citation style

Pujol, Josep: Rezension über: Jaume Riera i Sans (ed.), Francesc Eiximenis i la casa reial. Diplomatarí 1373-1409, Girona: Institut de Llengua i Cultura Catalanes, Universitat de Girona, 2010, in: *Medievalia. Revista d'Estudis Medievals*, 15 (2012), S. 390-396, DOI: 10.15463/rec.1189736810

copyright

This article may be downloaded and/or used within the private copying exemption. Any further use without permission of the rights owner shall be subject to legal licences (§§ 44a-63a UrhG / German Copyright Act).

de lectura agradable i profitosa. Llegir el *Curial* equival a recórrer la millor tradició literària dels segles xiv i xv, l'època en què tot es transforma, però sobretot vol dir tenir entre les mans una història que parla de la vida humana, de les passions i l'adversitat, de l'èxit enganyós i la caiguda, de la restauració i el *nosce te ipsum*. No podria ser més actual.

Lluís Cabré

Universitat Autònoma de Barcelona

Lluís.Cabre@uab.cat

Francesc Eiximenis i la casa reial. Diplomatarí 1373-1409, ed. JAUME RIERA I SANS, amb la col·laboració de JAUME TORRÓ TORRENT, Girona: Institut de Llengua i Cultura Catalanes, Universitat de Girona, 2010, 84 pp., ISBN: 978-84-8458-364-6 (Universitat de Girona) i 978-84-9984-104-5 (Documenta Universitaria).

El fruit més rellevant de la celebració del sisè centenari de la mort de Francesc Eiximenis és el diplomatarí a cura de Jaume Riera i Jaume Torró, que arriba en un volum pulcrament editat per l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona i que conté exactament el que el títol descriu: l'edició de tots els documents coneguts que vinculen Eiximenis amb el rei Pere III i els seus dos fills, Joan i Martí, i les seves mullers, precedit per una introducció de Jaume Riera (pp. VII-XXI) i tancat amb una bibliografia de les obres citades i un imprescindible índex toponímic i onomàstic. L'edició de cada document es completa amb la datació i la identificació, la indicació de les mencions i edicions anteriors, i un aparat on es registren les incidències de còpia i les lliçons rebutjades en els pocs casos en què ha calgut introduir esmenes. Una succinta anotació completa els documents amb informació contextual sobre història política o religiosa, i biogràfica d'Eiximenis, i amb referències a —i, si escau, la transcripció de— altres documents coetanis que il·luminen el document editat. L'exposició minuciosament raonada dels criteris d'edició (p. XXII) és la manifestació externa de l'estricta rigor filològic —de la filologia en sentit ampli— que presideix i dona sentit al conjunt.

La volguda limitació del diplomatarí a les relacions amb la casa reial té explicació i justificació: és, com ho van ser fa cent anys els *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval* d'Antoni Rubió i Lluch, el resultat del treball amb els fons de l'arxiu reial de Barcelona conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i permet visualitzar al llarg de la trajectòria biogràfica d'un intel·lectual concret

la regla empírica que tots els escriptors medievals importants tenen vinculacions més o menys estretes amb la casa reial: a l'enunciació d'aquesta regla i a les seves conseqüències per a l'estudi de la història literària es dediquen les primeres pàgines de la introducció de Jaume Riera, sobre les quals es torna més avall.

El diplomatarí edita o extracta un total de cent set documents de l'arxiu reial, dels quals seixanta-sis eren desconeguts i inèdits. La sola edició d'aquesta seixantena llarga de documents inèdits hauria justificat el diplomatarí i li hauria conferit la mateixa importància cabdal per als estudis eiximenians. Però la inserció de les noves troballes en la sèrie dels documents ja coneguts i publicats n'augmenta la significació i hi afegeix la utilitat d'una regesta documental que cobreix sistemàticament les relacions d'Eiximenis amb els reis i els infants de la Corona des dels temps previs a l'obtenció del seu magisteri en teologia fins a la seva mort en 1409, gairebé coincidint amb l'extinció de la dinastia. Mirat més de prop, el diplomatarí ofereix ara sèries completes de documents relatius a un mateix afer —fins ara donats a conèixer i publicats de manera parcial i de vegades dispersa— que permeten fer-se càrrec més exactament de la qüestió que s'hi tracta (amb l'ajut, quan cal, de l'anotació ja esmentada).

En aquest diàleg entre documents coneguts i documents donats a conèixer per primera vegada, són singularment importants aquells casos en què l'aportació de documents nous modifica la interpretació dels ja coneguts. Per exemple: els documents inèdits 31-34 (peticions reiterades de l'infant Joan perquè Eiximenis vagi al seu costat per exercir l'ofici de confessor, entre novembre i desembre de 1384) il·luminen el document 30, ja conegut, en què Joan nomena Eiximenis confessor seu; les peticions reiterades impliquen la renúncia i, de fet, el refús d'Eiximenis, confirmat per un document de gener de 1385 en què ja consta en el càrrec fra Tomàs Olzina (p. 23, nota a doc. 34), i per un de conegut del setembre del mateix any (doc. 35). Tot i que, en rigor, el refús d'Eiximenis al càrrec ja havia estat observat per la bibliografia anterior, la seqüència documental completa el confirma i dissipa qualsevol dubte. En un sentit semblant resulta molt clarificadora, i és un exemple modèlic de l'articulació dels documents amb informació contextual addicional, la sèrie de lletres relatives a l'administració del bisbat d'Elna i a la voluntat del rei Martí que Alfons de Tous en fos nomenat bisbe titular. Tots els documents —exemples de la prosa modèlica de Bernat Metge— eren inèdits, i l'últim és una peça bàsica per a l'establiment de la data de la mort de l'autor probablement el 23 d'abril de 1409. Riera argumenta i precisa la qüestió a les pp. XII-XIII de la introducció, on es corregeix la data transmesa per alguna bibliografia (gener de 1409) i on també s'aclareix del tot que, essent el títol de patriarca de Jerusalem un títol episcopal, és a aquest patriarcat que es refereix la consagració de 1408, i no pas al bisbat d'Elna, del qual Eiximenis va ser-ne només

administrador (les informacions sobre el nomenament i la consagració són resumides en la nota prèvia a la sèrie documental, p. 63). A l'altre cap del diplomatari, els onze primers documents, datats del març de 1373 al maig de 1374, tracten de l'interès del rei Pere i de la reina Elionor, i de l'infant Joan i la infanta Mata d'Armanyac, a facilitar l'obtenció del mestratge en teologia a Tolosa de Llenguadoc. De l'interès de l'infant Joan, fins ara no se'n tenia constància documental: és una novetat, doncs, deduïda de dues lletres inèdites escrites pel rei i la infanta, respectivament (docs. 5 i 11).

La sabuda estimació de Martí i Maria de Luna per Eiximenis adquireix una dimensió nova amb la sèrie 60-66, també inèdita: la reina, directament o a través d'oficials reials (com ara el mestre racional Pere d'Artés, estretament relacionat amb Eiximenis), reclama fra Francesc a Barcelona per ser present a l'arribada del rei Martí des de Sicília els primers mesos de 1397 i celebrar-la "per via de preïcació, e en altra manera en tota bona instrucció e divinal doctrina del dit senyor" (doc. 60). Aquesta reclamada presència d'Eiximenis en la celebració d'esdeveniments polítics és una constant: des de les misses per l'ànima de Pere III que li encarrega el rei Joan en 1394 (doc. 54) i li confirma Martí en 1397 (doc. 67), fins a la llarga carta d'Eiximenis al rei Martí després de la submissió de Sicília el 1392, en la qual esmenta la seva predicació en ocasió de les solemnitats celebrades a València (doc. 46; vegeu més avall). S'hi poden sumar els documents inèdits 76 i 77, en què Eiximenis és demanat per la reina Maria i el rei Martí, respectivament (octubre i desembre de 1401), i sobretot el seu esment com a "dilectus consiliarius noster" i "capellanus comensalis noster dignissimus" en una carta inèdita de Martí datada el 1403 (doc. 80). Tot això s'afegeix als documents ja coneguts en què la reina li comunica detalls sobre la seva salut, en què és nomenat marmessor del seu testament i en què és reclamat pels metges al seu llit de mort (en el qual, com subratlla Jaume Riera, no consta que Eiximenis arribés a ser; vegeu p. 61, nota al doc. 93, i *cf.* la p. XII de la introducció).

Els documents tenen, també, la virtut d'il·luminar-se els uns als altres, i una novetat qualsevol, en aparença insignificant, pot ajudar a la interpretació d'un esdeveniment, una actitud o una presa de partit. Ho exemplifiquen nítidament els documents 18 i 19, de 1380. A primera vista no tenen res a veure amb Eiximenis, que no hi apareix esmentat; s'hi fa referència només a missatgeries del franciscà Esteve Fort entre la cúria papal d'Avinyó i el rei Pere, en un context de preocupació per les revelacions prourbanistes de fra Pere d'Aragó, oncle del rei. La nota que completa el primer document remet als documents 26 i 27, també inèdits, on l'infant Martí es refereix a una missatgeria davant Climent VII duta a terme "ja ha molt" per Esteve Fort i Eiximenis. Les referències internes permeten situar la missatgeria entre finals de 1380 i 1383, però no es tracta només de documentar

un fet, sinó d'interpretar-lo: els viatges a Avinyó amb fra Esteve Fort impliquen la militància avinyonista d'Eiximenis des del començament del Cisma; per bé que ja suggerida per altres autors a partir de la voluntat de l'infant Joan de nomenar-lo confessor el 1384, ara n'hi ha confirmació documental i una data més primerenca, que s'han de sumar als altres indicis recollits a la p. xvi de la introducció.

La figura d'Eiximenis interessa diverses disciplines. Els historiadors dels ordes religiosos, de l'Església, de l'espiritualitat medieval, del profetisme, de les idees polítiques i, naturalment, de la literatura trobaran en el diplomatarí dades noves, interpretacions i suggeriments. Amb tot, en certa manera el diplomatarí apunta des de les primeres pàgines de la introducció als historiadors de la literatura. Primer, per les consideracions metodològiques de la p. viii, on es reivindica la recerca d'arxiu com a eina fonamental per a la història literària i cultural —sense defugir la crítica al desinterès per aquesta mena de recerca. Segon, en la constatació inaugural que la producció literària de primera fila (i no tan de primera fila) dels segles xiii-xv depèn directament de l'estímul, la inducció, la promoció i la protecció de la casa reial. És, de fet, la gran aportació dels pioners *Documents* de Rubió i Lluch, que testimonien l'anar i venir d'encàrrecs, còpies, traduccions, préstecs, peticions, reclamacions, pagaments relacionats amb la redacció i la traducció de llibres a la cort, però també recomanacions, gratificacions i promocions de persones relacionades directament amb l'activitat intel·lectual emanades dels reis i els infants. És lògic, doncs, que els documents que fan referència a la producció escrita d'Eiximenis i que permeten dotar-la de context, datar-la i interpretar-la tinguin un relleu especial en el diplomatarí.

D'una banda, s'hi recullen documents coneguts: les cartes del rei Pere per tal que el menoret no abandoni el convent de Barcelona fins que l'«obra» que ha començat —el *Crestià*, o si més no el seu primer llibre— no estigui acabada (docs. 20 i 21); la carta del rei Joan al governador de Catalunya Ramon Alemany de Cervelló reclamant-li “lo libre e la letra” d'Eiximenis que li havia comanat (doc. 45); la llarga carta autògrafa d'Eiximenis a l'infant Martí, que conté referències al “libra que·m faés començar” (doc. 46) (i, en un altre ordre de coses, la lletra del rei Martí reclamant a Eiximenis la tercera part de la *Postil·la* de Nicolau de Lira, doc. 78). Tots aquests documents havien estat publicats per Rubió. Com que el pròleg general que acompanya el primer llibre dedica el *Crestià* al rei Pere, no hi ha dubte sobre l'obra que escrivia per a ell el 1381. Queden, en canvi, en la penombra tant el llibre que el rei Joan havia deixat a Ramon Alemany de Cervelló (si el genitiu es refereix a l'autoria, i no a la possessió de qualsevol altre llibre) com, sobretot, l'al·ludit a la carta autògrafa de 1392:

Sobra açò, si a Déu plau, vos scriuré longament, ans he proposat de acabar-vos lo libra que·m faés començar, on sia posat lo regiment reyal, e us soplich que fasatz treladar lo

libra que he ordonat de cavaleria e bon regiment de la cosa pública, car tot ho faretz scriure que cent florins e per meys, e serà a vós e als vostros lum e gran directori en totz vostros afers. (doc. 46, p. 31)

Dos documents inèdits del 13 d'octubre de 1383 ens informen, ara, que l'en-càrrec venia de lluny, i que ja aleshores l'infant Martí tenia pressa. L'infant exigeix que si "la obra que vós nos fets" no està acabada, li'n sigui lliurada la part ja escrita per començar-la a copiar (docs. 28 i 29). L'obra no ha estat identificada, i ni tan sols sabem si és la mateixa que l'autor descriu el 1392 com a relativa al regiment reial. El caràcter recent del trasllat a València (vegeu el doc. 25 i la p. xi de la introducció) fa concloure a Riera que es tracta d'alguna part del *Dotzè* (p. xvii), però això no sembla aplicable al llibre esmentat el 1392, quan el *Dotzè* ja està enllestit i dedicat a Alfons d'Aragó; de fet, sembla que és justament el *Dotzè* el que Eiximenis demana a l'infant de fer copiar (amb la precisió interessada que no ha de patir pel preu). Les cartes de Pere i Martí són un exemple més de la impaciència dels membres de la casa reial amb els escriptors que patrocinen, i suggereixen que aquells eren un instrument principal de difusió de textos que no els havien estat directament dedicats: ho apunta el cas del *Dotzè* esmentat ara mateix, i ho confirma una carta del mestre racional Pere d'Artés al rei Martí (1406) relativa a la còpia de la *Vita Christi* d'Eiximenis que el rei li havia encomanat d'ordenar (Eiximenis havia dedicat l'obra a Pere d'Artés: Arxiu de la Corona d'Aragó, *Cartes reials de Martí* I, 107, editada per Ramon Ferrer Navarro, ed., *Eiximenis i la seua obra*, València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2010, p. 42). Tota aquesta informació documental es pot creuar amb la que testimonien les dedicatòries de les obres eiximenianes en català, totes dedicades a membres de la família reial i de les seves branques laterals, i a un alt funcionari de la cort de Martí: per inducció de Pere III comença el *Crestià*; el *Dotzè* està dedicat a Alfons d'Aragó, cosí del rei Pere; el *Llibre de les dones*, a la muller del comte Pere de Prades, germà de l'anterior; Maria de Luna va ser la destinatària de la *Scala Dei*, i el mestre racional Pere d'Artés va rebre el *Llibre dels àngels* i la *Vita Christi*.

També eren coneguts i editats, tot i que no s'havien llegit correctament fins fa ben poc, els documents 41-44 (el darrer era inèdit i completa la sèrie), on es tracta del disgust del rei Joan per les profecies eiximenianes i de les excuses d'Eiximenis. Xavier Renedo ha demostrat que aquests documents es refereixen a les profecies contingudes als capítols 200 i 466 del *Dotzè*, i que, per tant, expliquen i daten la palinòdia d'Eiximenis que s'ha transmès exclusivament en l'incunable del *Dotzè* publicat a València el 1484; el context d'inestabilitat política justifica perfectament l'alarma del rei davant la predicció de l'abolició de les monarquies i la seva substitució per comunes (vegeu la introducció a Francesc Eiximenis, *Dotzè llibre del Crestià*, I, 1 (*Obres de Francesc Eiximenis*, 1), Girona: Universitat de Girona i

Diputació de Girona, 2005, pp. xxxiv-xliv). Novament, els testimonis documentals aporten llum sobre la datació, la transmissió i, sobretot, la recepció immediata de l'obra en el seu context natural.

A part el valor de les aportacions documentals noves i la seva articulació amb els documents ja coneguts, el llibre és des de la introducció una mina de dades, suggeriments, promeses i correccions que sovint depassen l'àmbit eiximenià. És així que s'esmenten documents, encara inèdits, que relacionen Guillem Torroella amb la casa reial (p. viii) i que probablement obligaran a repensar hipòtesis d'interpretació actuals de la *Faula*. També rep confirmació documental el parentiu d'Eiximenis amb Felip de Malla (doc. 59), i, de retruc, es documenta que aquest va rebre el mestratge en teologia per gràcia especial del papa Benet XIII abans del maig de 1408 (p. xiv, nota 15). El parentiu amb els Malla suscita una digressió sobre la genealogia d'Eiximenis i el seu cognom: si, com va proposar Jill Webster, i confirma un esment de Nicolau Eimeric, el nom del llinatge familiar és *Examins* (p. xv), com es passa d'*Examins* a *Eximenis*? Riera assegura que són “dos cognoms diferents” i que “Qui es diu Eiximenis, no es diu alhora Examins” (p. xv). En conseqüència, conclou, el menoret gironí s'hauria canviat el nom de família, tal vegada en ocasió de l'ingrés a l'orde de sant Francesc. Qüestió tancada, aparentment. Però potser no s'han de descartar altres explicacions. El diplomatari evidència la contínua variació gràfica i fonètica del cognom (si excloem les variants gràfiques en la representació de la sibil·lant final, hi trobem les formes *Eximini*, *Eximinis*, *Exeminis*, *Eximino*, *Ximini*; *Eximeni*, *Eximenes*, *Eximenis*, *Exemenis*, *Exemenes*, *Ximenes*, *Ximenis*). És clar que el cognom no té una forma fonètica i gràfica estabilitzada, i que els autògrafs eiximenians (docs. 46 i 56) ens asseguruen quina era la forma preferida per l'autor (*Eximenis*), però res més. La variació també afecta el cognom *Examins*, *Exemins* o *Eximins* (cf. per exemple els índexs de Carme Batlle *et alii*, *El “Llibre de consell” de la ciutat de Barcelona. Segle XIV: les eleccions municipals* (Barcelona: CSIC, 2007)). Al marge del cas Eiximenis, el fet que en les actes del procés contra Bernat de Cabrera el noble “Johan *Exemenis* Dorrea” (i.e. d'Urrea) sigui anomenat, dues ratlles més avall, “*Exemins* Dorrea” i “lo dit *Exemins*” (*CODOIN* 34 (1868), p. 350) suggereix, més que no exclou, que *Examins* i *Eiximenis* poden ser efectivament variants d'un mateix nom, i que encara hi ha marge per a l'examen de la qüestió.

Com la que s'acaba de comentar, la majoria d'aportacions de la introducció fa referència a aspectes diversos de la biografia eiximeniana, alguns dels quals no depenen directament del diplomatari, però estan subjectes a discussió, no han rebut la interpretació correcta o bé són errors transmesos acríticament per la bibliografia. A banda les qüestions ja comentades en tractar dels documents (posició davant el Cisma, refús del càrrec de confessor, mort de Maria de Luna, bisbat

d'Elna), s'argumenta amb contundència a favor de 1352 (i no 1351) com a data d'ordenació d'Eiximenis com a sotsdiaca, es data el trasllat a València (abans de la tardor de 1382) i se'n proposa la impartició de docència com a motivació (p. xi), i s'obren algunes finestres a la personalitat de l'autor: Riera li atribueix "bonhomia i afabilitat", capacitat per a l'arbitratge i també "ingenuïtat infantil", "manca de racionalitat" i "credulitat ingènua" (pp. xviii-xix), però alhora una "notòria cupiditat" pels diners que, de retruc, sembla desmentir hipotètiques simpaties cap als franciscans observants (i alerta dels perills de sobreinterpretar els documents relatius a la participació d'Eiximenis en la fundació del monestir del Sant Esperit de Morvedre (docs. 85, 86 o 91)). El diplomatarí, certament, documenta l'exercici de la mediació i l'arbitratge, de vegades en afers polítics (doc. 81, sobre les bandositats valencianes), l'exercici del consell (a part les lletres que l'hi reclamen, tenim l'autèntic repertori de consells *de regimine principum* que és la lletra a l'infant Martí de 1392, doc. 46) i gratificacions ecenòmiques (veg. pp. xix-xx), però també la seva preocupació per la fetilleria (doc. 46, p. 33) i la inclinació a l'entusiasme, el profetisme (vegeu les lletres ja citades de 1391 i de 1396) i l'astrologia, tots, per cert, compartits amb l'infant i rei Joan, que reclama el "juhi" d'Eiximenis sobre una estrella "ab fort gran coha" que s'ha vist al cel (doc. 23), i, en els documents 52 i 50 (aquest darrer inèdit), comunica a la reina Violant la notícia que Eiximenis li ha fet arribar sobre la suposada conversió d'uns moros de Granada i demana més informació sobre l'afer als jurats de València.

A llarg d'aquesta ressenya, han anat apareixent dades biogràfiques relatives a la família, els estudis, la posició en el Cisma, l'obra literària, el profetisme o l'exercici de càrrecs eclesiàstics d'Eiximenis. El diplomatarí permetria afegir-n'hi d'altres. Això vol dir que, contra el que aparentment podria semblar, les lletres emanades de la cancelleria reial no es limiten a documentar estrictament les relacions d'Eiximenis amb els seus reis. Ben al contrari, des del nucli del poder polític que el promou, el protegeix i li reclama servei i consell, la documentació ens obre a tots els àmbits en què es desplega l'activitat de Francesc Eiximenis i ens la il·lumina amb una coherència singular. Des de tots els punts de vista, aquest diplomatarí és una aportació indispensable, un exemple de rigor i una autèntica fita en els estudis eiximenians: "lum e gran directori", que diria fra Francesc.

Josep Pujol
 Universitat Autònoma de Barcelona
 Josep.Pujol@uab.cat